

1.3. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДОЛЮ УКРАЇНСЬКИХ ЄВРЕЇВ У ДОБУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ

Проблематика вшанування пам'яті про жертви націонал-соціалізму, зокрема жертви Голокосту в Україні часів Другої світової війни і німецької окупації, перебуває не тільки в площині історичних досліджень чи комеморативних практик, а й у царині суспільного і політичного життя в країні, зокрема в протистоянні українофобській пропаганді з боку путінського режиму. Яскраво ілюструє цю тезу поточне становище з увічненням пам'яті жертв Бабиного Яру, як воно склалося за останні два роки.

Держава сьогодні не забороняє наукову, освітню чи громадську діяльність у царині пам'яті про Голокост, проте вона й не виступає ініціатором таких заходів та по-справжньому, реально не підтримує їх, хоча, водночас, майже завжди декларує цю підтримку. Це красномовно демонструє відсутність державної політики пам'яті щодо жертв Другої світової війни в Україні. Це – виклик історичній спільноті України. Українська держава повинна сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства у сьогоденні.

Проблематика увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру фактично стала полем битви за історичну пам'ять в Україні з появою дивної приватної фундації за назвою «Меморіальний Центр Голокосту "Бабин Яр"» («Babyn Yar Holocaust Memorial Center»). Керівництво цієї фундації пропонує українському суспільству і Українській державі створити на теренах Бабиного Яру величезний Музей Голокосту, пропонує власну концепцію такого музею і власне фінансування, ігноруючи думку і українських істориків, і української громадськості в цілому, спираючись майже виключно на допомогу закордонних експертів. Таке ігнорування є, по суті, постколоніальним ставленням до

України як до об'єкта, а не суб'єкта міжнародного права [1]. Головною небезпекою в цій ситуації є те, що фінансування цієї фундації відбувається з Росії. Кошти на Музей Голокосту в Києві, на території Бабиного Яру – це гроші російських олігархів, підконтрольних путінському режиму [2]. Таким чином, у сучасних політичних умовах відкритого російсько-українського протистояння концепція майбутнього меморіального простору і музею явно буде створюватись як антиукраїнська. З відкритих джерел уже відомий, зокрема, так званий історичний наратив цього Меморіального Центру [3], розписаний на 289 (!) сторінках двома десятками експертів-істориків, серед яких аж три українські. Керівником цієї експертної групи є нідерландський історик Карел Беркгоф, саме за ним останнє слово щодо концепції Меморіалу і Музею, планів його побудови. Зокрема, ключовим компонентом чи елементом наративу є тема Голокосту на території Радянського Союзу. Судячи з усього, європейський контекст історії Голокосту неважливий для авторів, адже Україна, з їхньої перспективи, бачиться однозначно частиною не європейського, тільки радянського простору, а Червона Армія – єдиним і найголовнішим рятівником людства від нацистського геноциду. Зрозуміло, що в такій концепції фактично не залишається місця для багатьох аспектів історичного контексту 1930–1950 років на українських теренах, чим максимально ускладнюється аналіз і розуміння поведінки людей в екстремальних умовах сталінської і гітлерівської диктатури, взаємин суспільства і влади в цей період.

Навпаки, потрібне розкриття таких тем, як злочини сталінського режиму, антисемітизм і українофобія радянської системи до війни, під час і після неї, радянсько-німецька співпраця 1939–1941 років, злочини обох режимів проти українців, євреїв, багатьох інших народів, складнощі українського націоналістичного підпілля, його негативні і позитивні боки, порівняння з радянським комуністичним підпіллям тощо, за допомогою яких можна вибудовувати правдивий академічний, історичний дискурс, вивести наукову дискусію про складне минуле, зокрема про події Другої світової війни на землях України, з чорно-білого поля у площину, де знайдеться місце всім історичним відтінкам цього періоду, включаючи трагічні та суперечливі історичні сюжети.

Зрозуміло, цій дивній фундації таких складнощів непотрібно, вона просто виконує ідеологічне замовлення своїх господарів, які фінансують цей Меморіальний Центр з російських джерел. Отже, ситуація з побудовою музею на меморіальній території Бабиного Яру виходить з площини академічної і, власне, культури пам'яті про жертви в царину суспільну, у тому числі політико-ідеологічну.

Доволі складна і політично забарвлена ситуація навколо формування культури пам'яті про жертви Другої світової війни в Україні має й інший аспект, який стосується причин її виникнення. Проросійський Меморіальний Центр Голокосту не мав би жодних шансів виникнути в українському культурному просторі формування пам'яті про минуле, якби Українська держава, українська влада опікувалися б цим питанням реально, по-справжньому, а не декларативно, як це відбувалося понад чверть століття і, на величезний жаль, зараз відбувається. Україна після набуття незалежності і суверенності в 1991 р. поступово позбулася радянського тотального контролю над пам'яттю про минуле, зокрема про війну з нацистською Німеччиною. Проте на зміну радянській політиці пам'яті (повністю ідеологізований, із раз і назавжди визначеними інтерпретаціями подій, з їх вибірковістю, з темами назавжди табуйованими, із визначеним пантеоном героїв і антигероїв) Українська держава не спромоглася сформувати прийнятну для усього суспільства політику і культуру пам'яті про історичне минуле. З одного боку, у політиці пам'яті активну роль стало відігравати громадянське суспільство. Проте державні інституції зменшили свою участь у формуванні такої культурної політики. Зокрема, на полі історичної пам'яті з'явилися інші актори чи гравці на кшталт згадуваної проросійської фундації. Така ситуація стала можливою внаслідок пасивності державного сектору країни в цій сфері, що збереглася з комуністичних часів: декларувати важливі для суспільного розвитку дії та, одночасно, геть нічого не робити в реальності. Чого тільки вартє створення в 2006 році Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» [4], який нічого не робив десять (!) років. Активність цієї державної структури розпочалася влітку 2016 року,

напередодні 75-х роковин з дня масових розстрілів євреїв німецькими окупантами в Бабиному Яру. Тільки цей єдиний факт красномовно свідчить про бездіяльність української влади щодо увічнення пам'яті жертв нацизму в Україні. Саме така державна політика пам'яті, а точніше – її відсутність, призвела до появи на цьому просторі небезпечних для України проросійськи налаштованих акторів. Держава сьогодні не виступає ініціатором відповідних заходів і по-справжньому не підтримує їх, хоча, водночас, майже завжди декларує цю підтримку. Це красномовно демонструє відсутність державної політики пам'яті щодо жертв Другої світової війни в Україні. Це – виклик історичній спільноті України. Українська держава має сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства у сьогоденні.

На мою думку, щоб усвідомити важливість культури пам'яті про минуле для реформування українського суспільства в бік демократичних цінностей, захисту прав людини, людської гідності для національної безпеки країни, важливо зупинитися на деяких засадничих аспектах щодо національної історичної пам'яті загалом. Національна пам'ять є одним із виявів колективної пам'яті, вивчення якої започаткував французький соціолог Моріс Хальбвакс у 1925 році. Вчений окреслив її як своєрідний колективний, культурний феномен, сформований під впливом сім'ї, релігії, мовних конструктів, повсякденних практик, а також суспільних і державних інститутів [5].

Наразі у науковому напрямі Memory Studies можна узагальнити і виокремити два головні підходи до феномену колективної/національної пам'яті. Перший окреслює її як реальність, що завжди притаманна спільноті. Історія обумовлює те, якою буде ця пам'ять. Історію-пам'ять необхідно зберігати й відроджувати у разі забуття. Другий підхід сформували прихильники розуміння національної пам'яті як соціального конструкту (проекту): це нескінченний процес творення культурних значень, спрямованих на побудову майбутнього навіть більше, ніж на відтворення минулого.

Національна пам'ять тісно пов'язана з такими поняттями, як національна ідентичність та національна свідомість. Національна пам'ять сприяє формуванню національної ідентичності та свідомості, а вони, у свою чергу, відображаються в національній пам'яті. Національна пам'ять є необхідною умовою для існування нації. Вона відіграє одну з провідних ролей у процесі об'єднання суспільства, забезпечує його існування й функціонування, а також здатність до комунікацій. Усвідомлення спільного минулого, співпричетність до нього творить емпатію між членами нації, уможливує існування держави, консолідує до дій задля майбутнього.

Усі тоталітарні держави, від СРСР і нацистської Німеччини до Китаю і Північної Кореї, зокрема «доби культурної революції» чи за правління Кім Чен Іра, чітко регламентували і контролювали творення колективної/національної пам'яті. Але у таких державах виникає контрпам'ять – альтернативна, опозиційна чи «репресована» пам'ять. Прикладами контрпам'яті в СРСР були пам'яті про жертв Голодомору та Голокосту, хоча вони й мали свої відмінності. Табу на пригадування цих трагічних історичних подій в українській історії міцно проникло в радянське суспільство, заборона працювала навіть на рівні родинної пам'яті, коли старші родичі замовчували, не переказували молодшим, що ж трапилося у 1932–1933 чи у 1941–1943 роках із їхньою родиною, населеним пунктом і з Україною в цілому. Радянська політика пам'яті не виокремлювала єврейських жертв у роки Другої світової війни, зокрема й Бабиного Яру. Йшлося про мирних радянських громадян. Однак спроби цілком витіснити чи репресувати цю пам'ять не вдалися. Приміром, хоча впродовж 1960 – 1980 рр. євреям було заборонено збиратися в Бабиному Яру для вшанування загиблих рідних і близьких, друзів і співвітчизників, Бабин Яр і далі залишався не тільки місцем пам'яті, а й символом непокори та виявом дисидентства.

Після здобуття незалежності в Україні розпочався і триває суперечливий процес творення національної пам'яті. Поряд з виходом з «підпілля» багатьох історичних сюжетів, які були фактично заборонені в СРСР, а тепер стали претендувати на

введення до офіційних репрезентацій і комеморацій, виникло й чимало негативних тенденцій. Серед доволі складних тенденцій можемо виокремити такий напрям, як конфлікт пам'ятей чи, наприклад, так звана «війна пам'ятей». У широкому розумінні йдеться про різне трактування чи інтерпретацію пам'яті про одні й ті самі історичні події, фактично про множинність пам'ятей, зокрема, про німецьку окупацію України, про Бабин Яр, про так зване «змагання жертв» [6] тощо. В часи суверенності поступово перестала існувати конфліктна ситуація між державною політикою пам'яті та особистою/родинною пам'яттю, зокрема, про події та жертви Другої світової війни на теренах України. Почалося дослідження та вшанування пам'яті різних жертв націонал-соціалізму (військовополонених, примусових робітників), жертв Голокосту, геноциду ромів. Також розпочалися студії зі складної, неоднозначної історії українських націоналістів у часи війни. Одночасно було розпочато процес створення комеморативних практик, вшанування пам'яті жертв нацизму, що було неможливим у період післявоєнного комуністичного режиму в Україні. Проте, поряд з тим, уже в незалежній Україні розпочався новий конфлікт пам'ятей, де кожна спільнота чи група вважає пам'ять про «свої» жертви важливішою за інші, висуваючи власний біль на перший план. Такий конфлікт пам'ятей яскраво демонструє ситуація з увічненням чи вшануванням пам'яті жертв Бабиного Яру. Кожна спільнота чи група намагається в першу (і в єдину) чергу вшанувати пам'ять «своїх» жертв, вважаючи це абсолютно пріоритетним напрямом у збереженні історичної пам'яті про трагедію Бабиного Яру. Очевидно, що такий конфлікт (чи «змагання») пам'яті стає сьогодні на заваді створенню спільного меморіального простору на теренах Бабиного Яру. Один з найскладніших і найдражливіших сучасних конфліктів пам'ятей, у контексті не тільки трагічної історії Бабиного Яру, а й формування правдивої історичної пам'яті про історію Другої світової війни на українських теренах, це конфлікт з приводу вшануванням пам'яті і про жертви Голокосту, і про діяльність українських націоналістів. У комуністичні часи обидві ці пам'яті були заборонені радянською державою. В суверенній демократичній Україні через ідеологічний

плюралізм існує конфлікт пам'ятей, зумовлений співучастю представників праворадикальної частини українського національного руху, а саме – Організації Українських Націоналістів (ОУН), у злочинах націонал-соціалістів проти євреїв. Звісно, тут потрібна широка історична дискусія, а не банальна антиукраїнська пропаганда, яку здійснює останні п'ять років сучасна російська влада за допомогою лояльних до неї російських істориків, політологів, вириваючи з контексту важких подій німецької окупації України окремі факти та інтерпретуючи їх на власну користь. Її результатом має стати примирення з важким минулим і пошуки консенсусу, що має привести до створення спільної пам'яті в Україні (зокрема і в першу чергу, на меморіальних теренах Бабиного Яру), спільного вшанування пам'яті жертв Другої світової війни. Такий конфлікт пам'ятей присутній в академічному дискурсі, і для сучасної української історіографії він має позитивну складову, сприяє розвитку наукового знання. До того ж сучасна українська гуманітарна наука не перебуває в тенетах диктату влади та ідеологічного владного замовлення, хоча, разом з тим, потребує відкритого діалогу з владою заради знаходження спільного консенсусу з історичних сюжетів нашого важкого минулого. Вона відкрита для різних думок і напрямів, не перебуває під диктатом чи домінуванням якогось одного з підходів, наприклад, націоналістичного [7], як це намагається представити російська пропаганда.

Життя та історія складні, а не прості. Так і в сучасній українській історіографії все складно і неоднозначно. Ми сьогодні навіть і близько не можемо стверджувати, що ідеологія чи історична політика, що її просуває сьогодні в суспільстві, наприклад, Український інститут національної пам'яті (УІНП), є панівною та єдиною. Його підходи до історичних подій, зокрема подій Другої світової війни та оцінки націоналістів, є одним з напрямів у теперішній історичній науці в Україні. Не більше і не менше того. Звісно, діяльність УІНП як державної інституції впливає на громадську думку. В той же час, критиків діяльності цього владного інституту, в тому числі і серед академічної спільноти, є більше, ніж його симпатиків. І не рахуватися з їх

думкою владі дедалі стає складніше. Немає сьогодні в Україні однорідної чи одностайної культурної політики чи політики пам'яті про історію війни з націонал-соціалістичною Німеччиною. Так і має бути в демократичній країні. Інакше ми сьогодні не говорили б, наприклад, про наукову і освітню діяльність Центру міської історії у Львові, Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Українського центру вивчення історії Голокосту в Києві, Центру міжетнічних відносин країн Центральної і Східної Європи у Харкові чи про розвиток єврейських студій в Українському католицькому університеті чи сертифікатних і магістерських програм з юдаїки в Києво-Могилянській академії. Всі ці інституції не поділяють героїзацію ОУН чи УПА, яка присутня в діяльності УІНП. Якщо ми почитаємо тексти і виступи за останні три роки відомих українських істориків, до прикладу Георгія Касьянова, Андрія Портнова, Ярослава Грицака, Володимира Маслійчука, Михайла Тяглого, Василя Расевича та інших, то побачимо, що діяльність УІНП перебуває під пресом просто нищівної критики, яку не може, звісно, заборонити президент чи уряд, чи будь-хто. За оцінками професора Грицака, суспільство України не може об'єднатися навколо пам'яті про діячів ОУН чи вояків УПА, а натомість пам'ять про жертви Голодомору і засудження сталінських злочинів об'єднує всі частини країни [8]. Така поточна ситуація сьогодні в країні з формуванням історичної пам'яті та впливом останньої на демократичне реформування українського суспільства.

Маємо нині великі множинності і неоднозначності в підходах до пам'яті про минуле. У Львові є Музей «Тюрма на Лонцького», який ліберальні українські історики нещадно піддають критиці за однобічність представлення історії цієї в'язниці і фактичного замовчування львівського погрому початку липня 1941 року. В той же час у тому ж Львові створений також новий сучасний Музей «Територія терору», в діяльності та експозиції якого не замовчується Голокост на теренах міста і Східної Галичини, включаючи і проблематику співпраці місцевого неєврейського населення в антиєврейському насиллі, яке вчиняли німецькі

окупанти. Також ця дражлива тема повністю відкрита для дискусії та досліджень у діяльності львівського Центру міської історії [9]. Інший приклад – це загальноукраїнський, міжнародний проєкт «Захистимо пам'ять» [10], що триває в країні з 2010 року за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. За результатами цього проєкту у маленьких населених пунктах Рівненської, Волинської, Львівської областей були відкриті меморіали на місцях масових поховань євреїв України, що були вбиті нацистською окупаційною владою в часи Другої світової війни. У 2019 році в маленьких місцях Вінницької та Житомирської областей також будуть відкриті меморіали на місцях масових поховань жертв Голокосту. Крім меморіальної частини, проєкт «Захистимо пам'ять» має надто потужну освітню складову. Український центр вивчення історії Голокосту в місцях проєкту весь час працює з локальними вчителями історії, через науково-методичні семінари та інші форми освітньої діяльності, надає викладачам знання та методику викладання історії Другої світової війни, історії Голокосту, методику роботи з пам'яттю на місцях. Єдина заувага – цей комплексний, потужний проєкт в Україні відбувається без жодної фінансової допомоги державних українських інституцій, а іноді і з певним опором проєкту з боку місцевої влади. Так, приміром, у Вінницькій області Міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій заборонила встановлення пам'ятника жертвам Голокосту в одному з місць проєкту, тому що меморіальний напис на пам'ятнику не влаштував членів комісії (?!) [11]. Саме така бездіяльність чи місцевої, чи центральної влади створює умови для появи ворожих Україні приватних фондів, що пропонують нам по-їхньому пам'ятати наше минуле. Це є одним з найбільших викликів сьогодення в царині формування історичної пам'яті.

Тим часом, українське суспільство, на відміну від власної влади, насправді створює простір сучасної української історичної пам'яті. Приклад з того самого загальноукраїнського проєкту «Захистимо пам'ять», коли вчитель історії в селі Самари Ратнівського району Волинської області зумів пояснити місцевій

громаді, що, вшановуючи пам'ять убитих під час німецької окупації місцевих євреїв, ми повертаємо в свої село власне минуле. Завдяки невичерпному ентузіазму цей учитель зібрав кошти з громади на пам'ятник без жодної участі будь-якої влади, провів зі своїми учнями пошукове історичне дослідження про місцеву єврейську громаду. Внаслідок такого дослідження було встановлено імена 35 людей із 74 загиблих, а також імена членів української родини в селі Самари, що рятувала своїх сусідів-євреїв від смерті і була розстріляна разом з євреями. І саме тому стоїть зараз пам'ятник у цьому селі євреям і українцям, що жили разом і загинули також разом. Громада опікується цим меморіальним місцем [12].

Такі приклади – це виклик владі від суспільства, і чиновники вже мають навчитися прислухатися до суспільних запитів. На користь цієї тези говорить нещодавнє потужне історико-соціологічне дослідження [13], метою якого було спробувати критично проаналізувати використання історії в неакадемічній сфері, а саме – у публічному просторі міст – через пам'ятники, музеї, святкування та ритуали тощо. Дослідження проводилося на Сході і Півдні країни у великих містах – Дніпрі, Харкові, Запоріжжі, Одесі. Однією з тем дослідження було питання, як у цих містах пам'ятають про Голокост. Виявилось, що ця проблематика перебуває в якомусь особливому статусі, статусі окремої теми, окремого історичного сюжету, не інтегрованого в загальний дискурс про Україну в контексті історії Другої світової війни. Про Голокост знають, говорять, але представляють публічно як особливу подію без відповідного історичного контексту. Меморіальний простір, пам'ятні знаки та вшанування жертв Голокосту в цих місцях – справа в основному єврейських громад, які це роблять без якоїсь помітної участі державних і місцевих органів влади. Абсолютно очевидно, що такий стан речей треба змінювати в бік відповідальності міських громад, влади, суспільства в цілому і розглядати це як частину власної історії в загальнонаціональному контексті.

За період суверенності нашої держави в українській історичній науці поступово формується наукова академічна школа

з вивчення історії Голокосту, трагічної долі українських євреїв періоду Другої світової війни, німецької окупації України. Саме за часів незалежності тема Голокосту стала окремою проблематикою наукових досліджень в українській історіографії історії ХХ століття. Праці з історії Другої світової війни стали перекладати з різних мов, почали публікувати спогади українських євреїв, що пережили Голокост [14].

Одним з вагомих результатів досліджень історії Голокосту в українській гуманітарній, історичній науці став процес аналізу трагічних подій, масових убивств євреїв на українських землях і всіх аспектів цієї болісної теми в загальному контексті нацистської окупації України, військових дій, життя на окупованих територіях. Напевно, оперування цифрами є найпростішим способом проілюструвати український вимір Голокосту: вбито щонайменше 1,6 мільйона євреїв, майже 60 % від їх довоєнної чисельності, вони становили також близько 60 % від загальної кількості втрат цивільного населення України під час Другої світової війни, тобто 6 із 10 вбитих були євреями, загалом більше чверті із 6 мільйонів жертв Голокосту загинули на території сучасної України [15]. Однак за такою моторошною статистикою дуже просто забути, що кожна цифра – це доля конкретної людини, чийсь страждання, чийсь перерване життя. Саме погляд на *велику історію* Голокосту як на сукупність *маленьких історій* конкретних людей може наблизити нас до розуміння речей, які, здається, досягнути неможливо в принципі.

Людство й досі шукає відповіді на питання – хто міг бути здатним до руйнації цілих єврейських громад, іноді всього за кілька годин, як можна було взагалі вижити звичайній людині в умовах суцільного зла? Намагання відповісти на ці та інші питання спричинило появу в Україні низки дисертаційних досліджень на тему Голокосту [16]. Крім дисертацій, стали з'являтися публікації спогадів тих українських євреїв, що пережили жахливу екстрему німецької окупації на теренах України. В такій мемуарній літературі, крім іншого, знаходимо багато відомостей, присвячених злочинцям, катам. Ми нікуди не дінемося від цього, таких людей було вдосталь, і це не унікальний український випадок. Скрізь у

країнах, окупованих чи підконтрольних Третьому Райху, були ті, хто допомагав нацистам у масових вбивствах євреїв. Проте важливо пам'ятати, що ці спогади [17], як і велика кількість інших свідчень тих, хто пережив жахи Голокосту, базуються на власному, переважно трагічному, досвіді та є суб'єктивними, як, зрештою, і будь-які мемуари. Зрозуміло, є й інший, також суб'єктивний, досвід євреїв, які пережили німецьку окупацію, коли вони згадують із вдячністю українців, що врятували їм життя: таких було вже і не так мало. Хоча не мало було і тих, хто примусово чи добровільно поповнював лави катів. Про це ми маємо говорити, писати, не приховувати різні персональні історії та долі, які б вони болісні та гіркі не були для нас, якщо хочемо знати правду про ті часи. Такий підхід буде особливо корисний для сучасної молодшої генерації українських істориків, гуманітаріїв, що досліджують часи незбагненого насильства в новітній історії України.

Таким чином, історія Голокосту в сучасній українській гуманітаристиці стала розглядатись як складова частина історії України середини минулого століття, часів Другої світової війни на українських теренах. Фактично за чверть століття українськими дослідниками була розроблена низка аспектів історії Голокосту: дослідження українського контексту цієї проблематики; регіональні дослідження долі євреїв на теренах України під німецькою та румунською окупацією; історії Праведників народів світу; статистичні дані жертв Голокосту; перші спроби узагальнюючих досліджень; аналіз антиєврейської німецької пропаганда на окупованих українських землях; характер українсько-єврейських взаємин під час окупації; євреї в русі Опору нацистському режимові.

Очевидно, що перед українськими істориками ще ціла низка недосліджених чи маловивчених аспектів теми Голокосту. Передовсім нагальними є студії з надто складних питань історії Голокосту: співучасть неєврейського місцевого населення в масових розстрілах євреїв, що організували та здійснювали нацистські окупанти; колаборація з німецькою окупаційною владою праворадикальних українських націоналістичних організацій під час масових екстермінацій українських євреїв. У найближчому майбутньому дослідників також чекають такі важливі

наукові теми в рамках вивчення історії Голокосту, як людська поведінка в екстремальних умовах німецької антисемітської пропаганди, персональні долі людей, родин. Дедалі актуальнішою стає мікроісторія, локальні дослідження конкретних місць, відтворення картини зла в маленьких містечках. Також важливою тематикою є вивчення стану та перспектив розвитку сучасної культури пам'яті про жертви Голокосту в Україні. Студії з цих аспектів історії Голокосту сприятимуть занесенню цієї теми в загальний науковий наратив історії України в часи Другої світової війни.

Багатотисячне співжиття українців та євреїв на українських землях далеко не завжди було трагічним і конфліктним, як це спостерігалось в жорстоку добу війни і Голокосту, відносини між цими спільнотами були різними, часто-густо відбувався продуктивний взаємовплив культур. Такий досвід надихає нас і сьогодні, коли українці і євреї намагаються будувати свою спільну антиімперську ідентичність у сучасній демократичній Україні [18].

Щоб ця перспектива антиімперської ідентичності у нас не зникла, державні українські інституції мають реально діяти разом із партнерами – громадськими професійними організаціями і бути в авангарді процесу формування сталої концепції спільної історичної пам'яті про минуле в сучасному українському суспільстві. Зокрема, це стосується меморіалізації простору Бабиного Яру і створення національного меморіалу у місці, яке уособлює трагедію євреїв, українців, усіх, хто потрапив під молот нацистських злочинів.

Бабин Яр як місце пам'яті – це яскравий тест для нашої країни (і суспільства, і держави) на здатність, урешті-решт, посправжньому взяти на себе відповідальність за пам'ять про минуле, не вибірково, не ситуативно, не політично кон'юнктурно, а справжню, щоб не було соромно і перед сучасними, і перед прийдешніми поколіннями. Бабин Яр як символ Голокосту, як нагадування про жорстокий злочин, як загальноукраїнське місце пам'яті, де знищено близько 100 тисяч жертв упродовж 1941–1943 рр., має бути пріоритетним напрямом у вибудовуванні політики національної пам'яті Української держави. Перші кроки для цього вже зроблені. Інститут історії України НАН України

визначений Міністерством культури України базовою, провідною науковою, академічною установою для створення концепції Музею вшанування жертв Бабиного Яру та концепції всього меморіального простору Бабиного Яру. При Інституті історії з кінця 2017 року працює експертна робоча група з провідних істориків України, завданням якої є створення таких наукових концепцій. Наприкінці 2018 р. цією групою було підготовлено концепцію Музею вшанування жертв Бабиного Яру і вона доступна зараз для обговорення у відкритих джерелах [19]. Зараз фахівці розпочали роботу над науковою концепцією всього меморіального простору Бабиного Яру. Можливо, це і буде початком спільної діяльності держави і суспільства в царині збереження історичної пам'яті і, можливо, це стане запорукою того, що в цю царину життя країни буде закрито вхід опонентам, які проти демократичного розвитку України як європейської держави і мріють про повернення до імперії, до якої ми ніколи не повинні повернутися.

1. Подольський Анатолій. Бабин Яр та постколоніальний підхід. «Ми маємо виховати в собі культуру відповідальності за пам'ять про наше минуле». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyn-yar-ta-postkolonialnyu-pidhid> (дата звернення 08.01.2019).

2. Щодо походження фінансування Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/pochemu-ukrainskie-vlasti-reshili-priyutit-tovarischa-fuksa.htm> (дата звернення 23.11.2018).

3. Історичний наратив Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. URL: <http://api.babiyar.org/uploads/files/fund/ff5be4721f4ef9d0cee21b34e17e8c05.pdf> URL: <http://babynyar.org/byhmc-news/posts/news/u-verhovnij-radi-prezentovali-koncepciu-memorialnogo-centru-golokostu-babin-ar> (дата звернення 08.01.2019).

4. Офіційний сайт Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». URL: <http://babynyar.gov.ua/> (дата звернення 03.01.2019).

5. Хальбваск М. Социальные рамки памяти; [пер. с фр. и вступительная статья С.Н. Зенкина]. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

6. Див., наприклад: Вільфريد Їльге. Змагання жертв. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/zmahannya-zhertv> (дата звернення 29.12.2018).

7. Див., наприклад: Друга світова. Непридумані історії. (Не) наша, жива, інша / упоряд. Вахтанг Кіпіані. Харків: Видавництво Vivat, 2018. 304 с.

8. Грицак Ярослав. Історична пам'ять має бути відповідальною. URL: <https://ucu.edu.ua/news/istoryk-yaroslav-hrytsak-istorychna-pamyat-maje-butu-vidpovidalnoyu-risu/> (дата звернення 23.11.2018).

9. Офіційний сайт Центру міської історії у Львові. URL: <http://www.lvivcenter.org/uk/> (дата звернення 16.10.2018).

10. Офіційний сайт проекту «Захистимо пам'ять». URL: <http://protecting-memory-ua.org/> (дата звернення 16.10.2018).

11. Казакевич Божена. Звіт про діяльність проекту «Захистимо пам'ять» упродовж 2018 року // Уроки Голокосту. 2018. № 4 (56). С. 13–14.

12. У Волинському селі Самари відкрили пам'ятник жертвам Голокосту. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/211215-u-volynskomu-seli-samary-vidkryly-pamyatnyk-zhertvam-golokostu> (дата звернення 16.11.2017).

13. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОРМ Шумилович, 2018. 240 с.

14. Див., наприклад, деякі вибрані праці за останнє десятиріччя: Євстаф'єва Т. О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України // Архіви України. 2011. № 5. С. 137–158; Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012; Світло в темряві: Розповідь Симона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс; [пер. з англ.]. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012; Самотній вигнанець. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016; Гауптман М. Забуті могили. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017; Дойч Міна. Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост; [пер. з англ. А. Півлишин]. Київ: Дух і літера, 2011; Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. Вып. 4. Днепропетровск: Центр «Ткума», 2011; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії; [пер. з англ.]. Львів: Свічадо, 2007; Ковба Ж. Останній рабин Львова Езекііль Левін. Київ – Львів: Дух і літера; Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є», 2009.

15. Підраховано за: Kruglov A. Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944 // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization/ Ed. by R. Brandon, W. Lower. Bloomington, 2008. P. 272–290.

16. Дисертаційні дослідження з проблематики історії Голокосту, захищені в часи незалежності України. Подольський А.. Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941–1944: автореф. дис... канд. іст. наук:

07.00.05. Нац. акад. наук України. Ін-т нац. відносин і політол. Київ, 1996. 18 с.; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни: автореф. дис... д-ра. іст. наук: 07.00.05. Нац. акад. наук України. Ін-т нац. відносин і політол. Київ, 1997. 33 с.; *Винокурова Ф.* Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час румунської окупації 1941–1944 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Держ. ком. архівів України. Укр. наук.-дослід. інст. архів. справи та документознав. Київ, 2003. 19 с., *Гончаренко О.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2005. 20 с., *Суровцев О.* Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2006, 20 с., *Сугацька Н.* Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2006. 20 с.; *Трепкачева О.* Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг.: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01. Днепр. нац. ун-т. им. О. Гончара. Днепропетровск, 2010. 20 с.; *Радченко Ю.* Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харк. нац. ун-т ім. В. Каразіна. Харків, 2012. 35 с.; *Михальчук Р.* Ідеологічно-правові, соціально-економічні аспекти геноциду євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. НУ «Острозька академія». Острог, 2014. 20 с., *Склокіна І.* Офіційна радянська політка пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943–1985 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Нац. акад. наук України. Ін-т історії України. Київ, 2014. 23 с.; *Слободинський Д.* Порятунк євреїв українцями у роки Другої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. нац. ун-т. Київ, 2015. 17 с.; *Медведовська А.* Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ століть: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпр. нац. ун-т. ім. О. Гончара. Дніпро, 2016. 20 с. Також нещодавно були захисти досліджень, які історико торкаються проблематики історії Голокосту, це роботи молодих істориків: *Богдана Зека, Ірини Моторної, Сергія Іванова.*

17. Див., наприклад: *Самотній вигнанець.* Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – 200 с.; Гауптман М. Забуті могили. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. 176 с.

18. Петровський-Штерн Йоханан. Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності; [пер. з англ. Павла Грицака і Миколи

Климчука / за ред. Вадима Дивнича; наук. ред. Ярина Цимбал. Київ: Критика, 2018 [Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики]. 432 с.

19. Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру [Електронний ресурс] / авт. кол.: Боряк Г. (голова), Гриневич В., Гуртор М., Кашеварова Н., Кот С., Крупина В., Левітас Ф., Лисенко О. (заст. голови), Нахманович В. (заст. голови), Пастушенко Т. (секретар), Патриляк І., Подольський А. (заст. голови), Сімперович В., Тяглий М., Яременко В. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2018. 73 с. [На правах рукопису].